

ERMENİ KAYNAKLARINDA İLHANLILARIN İSLAMLAŞMA SÜRECİ*

*İlhan ASLAN***

Öz: İlhanlı-Ermeni ilişkilerinin başlangıcı, Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un 1253'te Karakorum taraflarına yola çıkarak Mōngke Han ile yaptığı görüşmeye dayanır. Bu görüşmeden sonra Hülegü'nün Yakın Doğu'ya gönderilmesiyle birlikte Ermeniler, bu coğrafyadaki etkinliklere gönüllü olarak katılmış ve Hıristiyan uluslar içinde İlhanlıların en büyük destekçileri olmuşlardır. Ermeni tarih yazımının doruk noktasına ulaştığı bu dönemde, Ermeni kaynaklarında İlhanlılarla ilgili olarak siyasal, ekonomik ve sosyal açıdan çok zengin bir anlatı ortaya çıkmıştır. Bununla bağlantılı olarak Ermeni tarihçiler, İlhanlıların İslamlaşma sürecine ilişkin de aynı ölçüde önemli bilgiler vermektedir. Ermenilerin İlhanlı hâkimiyeti altındaki konumlarını büyük oranda etkileyecek olan bu süreci, Ermeni kaynaklarının gözüyle görmek gereklidir. Bu makalede Ermeni kroniklerindeki bilgiler üzerinden İlhanlıların İslamlaşma süreci ele alınmış ve bu hususun Hıristiyanlar nazarındaki etkileri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Ermeni kaynakları, İlhanlılar, Ermeniler, Hıristiyanlık, İslamiyet.

The Islamization Process of the Ilkhanids in Armenian Sources

Abstract: The beginning of the İlkhānate-Armenian relations goes back to the travel of Het'um I, the Armenian king of Cilicia, towards Qaraqorum in 1253 and his meeting with Mōngke Khan. Following this meeting, as Hülegü was sent to the Near East, the Armenians participated voluntarily in İlkhānid activities in the region and were their greatest supporters among the Christian nations. In this period, characterized as the Armenian history-writing peak, an Armenian narrative, regarding the İlkhānates, came out rich in information on political, economic, and social issues. Similarly, the Armenian historians also provide equally important information about the Islamization process of the İlkhānids. Following through the Armenian lenses, the process of islamization render valuable information about the position of Armenians under İlkhānid rule, and its projection from a christian point of view.

Keywords: Armenian sources, İlkhānids, Armenians, Christianity, Islam.

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 12.04.2023 - 24.08.2023

** Arş.Gör.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü ABD, Ankara, Türkiye.
E-posta: ilhanaslan@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8838-244X.

Kökenleri Cengiz ulusları arasında Tuluy'lulara dayanan İlhanlılar, İran merkezli olmak üzere yaklaşık bir asır boyunca Yakın Doğu'nun en güçlü devleti olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Doğu ile Batı arasında siyasî, ekonomik ve kültürel anlamda bir nevi köprü kurularak iki uygarlık, ilk kez bu dönemde birbirine yaklaşmıştır. İlhanlılar, Yakın Doğu'ya yayılma sürecinde bölgenin Hıristiyan unsurlarını kendi yanlarına çekmeyi başarmış ve gönüllü iş birliğine dayanan bu ilişkiler, birçok askerî etkinliklerde birlikte hareket edilmesine kapı aralamıştır. Uzun süre boyunca Türk ve Arap egemenlik dönemlerinde Müslüman yöneticilere tabi olarak yaşayan Yakın Doğu'nun Hıristiyan ulusları, İlhanlıların ortaya çıkmasıyla onlara bağlılık bildirmiştir. Kuşkusuz onların saf değiştirmesindeki birincil etkenlerden en önemlisi, İslam karşıtı bir tutum içinde olmalarıdır. Dolayısıyla geleneksel Cengiz yasalarının Yakın Doğu'daki temsilcileri konumunda bulunan İlhanlılar, Müslüman bir idarenin altında yaşamak istemeyen Hıristiyan uluslar için daha cezbedici bir durumdaydı. Örneğin Süryani keşiş Bar Hebraeus'un İlhanlıların Abbasî hilafetini düşürmesi konusunda Gürcülerin rolüne ilişkin tasvirleri, bu anlamda belirleyicidir:

Moğollar kılıçlarını çekerek bütün Bağdat ahalisini öldürdüler. Öldürülenler on binlerce idiler ve bilhassa İberyahılar (Gürcüler) çok kan döktüler. Katolikos bütün Hıristiyanları Üçüncü Pazar kilisesine topladı, onları burada himaye etti ve Hıristiyanların biri de zarara uğramadı. Zengin Araplar servetlerin büyük kısmını Katolikosa getirdiler ve canlarını kurtardıkları takdirde servetlerini istirdat ettirmek istediler, fakat hepsi de öldürüldüler (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, ss. 569-570; Allsen, 1987, ss. 84-85).

Ermeni kronik yazarı Kirakos Gandzaketsi ise Ermenilerin de İlhanlı saflarında bu harekâta katıldığını ifade etmiş ve hilafet makamı için söylediği “*doymak bilmeyen bir sülük gibi tüm kâinatı emmişti*” sözleriyle nefretini dile getirmiştir (Kirakos Gandzaketsi, 1982, s. 274). Döneme ilişkin bilgi veren kaynaklardan da görüldüğü gibi Hıristiyanlar, İlhanlılarla birlikte hareket ederek daha önce idaresi altında yaşadıkları Müslümanlardan intikam almak için önemli bir fırsat yakalamıştır (Allsen, 1987, s. 84; Spuler, 1969, s. 19).

İlhanlıların Hıristiyan uluslar arasındaki en büyük destekçileri, Ermeniler olmuştur. Ermeni tarih yazımının altın çağını yakaladığı bu dönemde yazılan kronikler; siyasal, kültürel ve ekonomik bakımdan son derece önemli bilgiler veren kaynaklar arasında yerini alır. Aynı zamanda İlhanlılarda meydana gelen dinsel dönüşümlere de benzer önemde ışık tutar. Bu yüzden İslam karşıtı bir eğilim içinde bulunan Ermeniler, işbirliği içinde buldukları İlhanlıların İslam diniyle olan ilişkileri üzerinden onlara karşı değişken bir politika izlemiş ve bu bakımdan Ermeniler tarafından dinsel bir taassupla kaleme alınan kroniklerde İlhanlıların İslamlaşması konusuna büyük oranda yer verilmiştir. Yukarıda Gürcüler ve Ermeniler üzerinden verdiğimiz örneklerden hareket edildiğinde

onların İlhanlılara hangi gerekçeyle yaklaşım uzaklaştığı ve bu hususun onlar için ne derece önem arz ettiği rahatlıkla anlaşılabilir.

Kafkasya'daki Ermenilerin Moğollara tabi olması, 1220 yılının sonunda Ermenistan'ın Moğollarca istila edilmesiyle başladı. İlk şiddetli saldırılara maruz kalan Ermeniler, 1243'te meydana gelen Köseadağ Savaşı'na kadar Moğollara karşı zayıf bir direnişte bulundular (Latham-Sprinkle, 2022, ss. 214-220). Ancak söz konusu savaşla birlikte Moğol ordusunda yer alan Ermeniler, devam eden süreçte onlara entegre olmaya başladılar. Kilikya Ermeni Krallığı ise bu ilk saldırılara herhangi bir şekilde sahne olmadı. Ne var ki yaklaşmakta olan tehlikenin ciddiyetini kavrayan kral I. Hetum, Anadolu'da yeni bir dönemi başlatan Köseadağ hadisesinden kısa süre sonra kardeşi Gundstaplı Smbat'ı o vakitler bölge üzerinde yetkesini egemen kılan Altın Ordu hanı Batu'nun (*Uuyghū Qulū*/*Sayın Ğan) yanına göndererek tabiyetini bildirmiş (Vardan Patmiç, 1870, s. 27) ve akabinde merkezi kağanlıkta 1246'da Güyük'ün han seçtiği kurultaya yine Smbat'ı gönderip bağlılığını yinelemiştir (Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, 2011, s. 22). 1253 yılında da bizzat kendisi, Karakorum taraflarına doğru yolculuğa çıkıp Möngke ile görüşme fırsatı yakalamıştır (Hetum Patmiç, 1956, s. 69; Kirakos Gandzaketsi, 1982, s. 261). Hetum Patmiç'in kroniğinden öğrendiğimize göre Ermeni kralı bu görüşmede Möngke'den yedi maddelik bir talepte bulunmuştur. Bu taleplerden konumuz özelinde bizi ilgilendirenler, kutsal toprakların Türklerden alınıp Hıristiyanlara verilmesi ve Bağdat'taki Abbasi hilafetinin ortadan kaldırılmasıdır (Hetum Patmiç, 1842, s. 43).¹ İşte bu görüşmeden sonra Hülegü, Yakın Doğu'ya gönderilmiş ve İlhanlılar ile onların bölgedeki bağlaşıkları olan Kilikya Ermeni Krallığı ile olan iş birliği bu sayede tesis edilmiştir. Gerek Alamut kuşatmasıyla İsmailîlerin ve gerek Bağdat kuşatmasıyla Abbasi hilafetinin ortadan kaldırılmasında Ermeniler, Moğolların yanında yer almakla bu etkinliklerin aktif bir biçimde gönüllü katılımcıları olmuştur. İlhanlılar ise Abbasi hilafetine son vererek Hıristiyanların sempatisini kazanırken aslında İslam dinini temsil eden grupların tepkisini çekerek bu dinin mensuplarıyla doğal olarak uzun süre yakınlık sağlayamamıştır. Nitekim Ermeniler, daha erken bir zamanda İslam'ı kabul eden Altın Ordu'ya karşı olan savaşlarda İlhanlıların yanında yer almış ve 1263'te meydana gelen *Terek (*Stırlıly*) Savaşı'nda Ermeni Orbelyan hanedanından Burtel, yaşamını kaybetmiştir (Stepannos Orbelean, 1859, s. 162). Başlangıçta İlhanlıların henüz İslam'ı kabul etmemiş olması ve Hıristiyan unsurlara gösterdikleri dinsel

¹ Hetum Patmiç'in kroniğindeki I. Hetum'un Möngke'den bulunduğu taleplere ilişkin bilgileri onaylayan başka bir Ermeni kroniği yoktur. Onun verdiği bu bilgiler, Moğolları Papalık nazarında Hıristiyan yanlısı olarak gösterip onlardan askerî destek temin etmek için bir nevi propaganda mahiyeti taşımaktadır. Her ne kadar bu anlaşma metninin gerçekliği tartışmalı olsa da Ermeni kralının beklentilerinin ne olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Dashdondog, 2011, s. 87).

müşamaha, Ermeniler üzerinde oldukça olumlu etki bırakmıştır. Öyle ki Ermeni kronik yazarı Orbelyan'ın belirttiğine göre Hülegü, Roma İmparatoru Konstantinos'a ve birçok kez Hıristiyanların koruyucusu olan Dokuz Hatun ise imparatorun annesi Helena'ya benzetilmiştir (Stepannos Orbelean, 1859, s. 165; Luisetto, 1998, s. 39).

Ancak Ermenilerin İlhanlılara duyduğu bu yakınlık, Ahmed Tegüder döneminde başlayan İslamlaşma eğilimiyle birlikte yerini büyük bir ürküntüye bırakmıştır. Uzun süre Müslümanların yönetimi altında huzursuz bir yaşam sürüp İlhanlıları bir anlamda kurtarıcı olarak gören Ermenilerin İslam'ı kabul eden bir yöneticiye tabi olması elbette kabul edilebilir bir durum değildi. Hetum Patmiç'in kroniğine göre Abaka'dan sonra İlhanlı tahtına çıkan Tegüder, küçük yaşta vaftiz olup Nikholas adını almasına karşın daha sonra Müslüman olmuş, Moğolları bu dine girmeye zorlamış, kiliselerin yıkılmasını emretmiş, Hıristiyanların vaaz vermesini yasaklamış ve Müslüman olan Memlûklere yaklaşmaya başlamıştır. Metnin devamında Hıristiyanların bu durumdan büyük bir korkuya kapıldığı ve Tanrının merhametine sığınmaktan başka bir çare görmedikleri kayıtlıdır (Hetum Patmiç, 1842, ss. 56-57). Ermeni tarihçinin verdiği bu bilgiler, Vassaf'ın kayıtlarıyla da uyumluluk göstermektedir. Vassaf, bu dönemdeki İslamlaşma eğilimi üzerinde durarak Hıristiyanlara ait olan manastırların Tegüder'in emriyle camiye çevrildiğini ifade etmektedir (Wassaf, 1856, s. 210). Yine benzer şekilde Memlûk kaynaklarında da Tegüder'in Müslüman olduktan sonra Ahmed adını aldığı, Moğolları bu dini kabul etmeye zorladığı ve Argun'la olan anlaşmazlığın nedeninin onun bu tutumundan kaynaklandığı ileri sürülmektedir (İbn al-Furât, 2020, s. 146). Fakat Ermeni kronik yazarı Stepannos Episkopos'un Tegüder'le ilgili tasvirleri, çok daha dikkat çekicidir. Ermenice kronik, bu konuda şunları söylüyor:

Bu tarihte daha önce değindiğim birçok ve şaşırtıcı rivayetler çıktı. 1282 tarihinde Abağa öldüğünde hükümdarlığı oğlu Arğun'a miras kaldı. Eşsiz ve yakışıklı Arğun Horasan'da terbiye görmüştü, Hıristiyan adetlerini iyi bilir ve onları severdi. Fakat o, hükümdarlık tahtına sahip olamadı. Aynı aileden Takukar adında biri zorla tahta sahip oldu, devleti ele geçirdi ve Artaz bölgesinde bulunan, şimdi Alatağ denen Duon ovasına yerleşti. Gizlice Mahmet'in kurallarına riayet etmekteydi, fakat daha sonra kendini ifşa etti ve Ahmat adını aldı. Han olan devlet adımı, sultan koydu ve böylece Taciklerin tüm ileri gelenleri yükselmeye başladı. Mahmet'in tüm korkunç ve menfur görevlileri; şeyhler ve cavlaklar yanına geliyordu. O hükümdarlığının sınırlarını ve orduların ve vilayetlerin işini bırakıp sabaha ve öğlene dek onlarla zaman geçirip eğleniyordu. Ve bir gün hiçten bir nedenden dolayı Berkboy (Bergri) episkoposunu papazlarıyla birlikte öldürdü ve onlar azizlik mertebesine yükseldi (Stepannos Episkopos, 1951, ss. 45-46).

Ermenice kronikte yer alan bu pasajdaki “*Cavlak*” sözcüğüyle kastedilenler, Kalenderilerdir. Ermenice metin, bu ifadeyle açıkça İlhanlılarda İslamlaşmanın başladığını ve hatta bunun ne şekilde gerçekleştiğini göstermektedir. Kalenderiliğin kökeni, Hamdun Kassar ile Ebu Said Ebu'l-Hayr adlı sufilerin başını çektiğini Horasan Melametiyesi'ne dayanmaktadır. Bu tarikat, 12. yüzyılın sonunda Şeyh Cemaleddin Savî öncülüğünde örgütlenmiştir. “*Kalenderiye*” veya “*Cavlakiye*” adıyla Suriye, Mısır, Irak, İran, Hindistan, Anadolu ve Orta Asya'da tırmanışa geçip taraftar toplayan Heterodoks bir tarikat niteliği taşımaktadır (Babinger ve Köprülü, 1996, ss. 49-50). Anadolu'ya yönelmeleri ise 13. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen Moğol istilasının sebep olduğu göçlerle gerçekleşmiştir (Ocak, 1992, s. 57). İlhanlılar, onlarla ilk kez Hülegü devrinde tanışmıştır. 1260'ta Harran ovasında bir grup Kalenderî'yi gören Hülegü, Şii âlim Nasıreddin Tusî'den onların kim olduğuna dair bilgi istemiştir. “*Onlar dünyadaki fazlalıklardır*” cevabını aldıktan sonra da hepsinin öldürülmesi yönünde emir vermiştir (Uyar, 2012, s. 11; Amitai-Preiss, 1999, s. 29). Ermenice metinden, Tegüder döneminde bu tarikatın üyelerinin devlet içinde bir hayli nüfuz kazandığı anlaşılıyor. Ermeni Hetum Patmiç'in kroniğinden bu gelişmelerin ortaya çıkardığı sonuçları okuyabiliyoruz. Onun verdiği bilgiye göre Tegüder'in İslam'a karşı olan eğilimi yüzünden Argun, rahatsızlık duymuştur. Bu nedenle Argun, Tegüder'i atalarının dininden döndüğü için büyük han Kubilay'a şikâyet etmiştir. Bunun üzerine Kubilay, Tegüder'in bu dinsel eğilimlerinden tedirgin olmuş ve bu yoldan dönmesi için ona ikazda bulunmuştur. Ne var ki Tegüder, hamı dinlememiş ve tahta çıktığı ilk andan beri arasının bozuk olduğu Argun'a karşı savaş ilan etmiştir (Hetum Patmiç, 1842, ss. 57-58). Öyle anlaşılıyor ki Tegüder'in İslam'a meyilli olması, İlhanlıların merkezî kağanlıkla olan ilişkilerini bozmuş ve İlhanlı devleti içinde geleneksel Cengiz yasalarını temsil eden Argun ile İslam'ı temsil eden Tegüder arasında çatışma ortamının doğmasına neden olmuştur (Doğgun, 2022, s. 195). Fakat Tegüder'in Argun'a karşı giriştiği mücadele, olumlu bir sonuç vermemiştir. İlhanlı devleti içinde Argun'un destekçileri, Tegüder'e üstün gelmiş ve onun yanı sıra Ermeni tarihçilerin İslam'ı yaymak için üst düzeye çıkarıldığını söylediği Kalenderî şeyhi Hasan Mengli (Հասամանկ/Hasamankl)² başta olmak üzere Argun'a düşmanlık güden Tegüder'in yandaşları öldürülmüştür (Stepannos Episkopos, 1951, ss. 46-47; Stepannos Orbelean, 1859, s. 172).

² Şeyh Hasan Mengli, Kalenderî şeyhi Beni Yakub'un müritlerinden biridir. Kendisi Tegüder'in saray çadırının hemen yanında oturuyordu. Tegüder, devlet işleriyle ilgilenmeyip daima onu ziyaret ederek semâlara katılıyordu. Şeyh Hasan Mengli'ye “*karındaş*” diye hitap eden Tegüder, Argun'la giriştiği egemenlik mücadelesinde ondan yardım dahi talep etmişti (Uyar, 2012, ss. 18-19).

Ancak Gazan dönemi, İlhanlılar için dinsel anlamda bir dönüm noktası olmuştur. İlhanlılar, onun saltanatında İslam'ı bir devlet dini haline getirmişlerdir. Kuşkusuz bu durum, İlhanlıların vassalı olan Ermenileri rahatsız ettiği için onların kaleme aldığı kroniklerde oldukça yankı uyandırmıştır. Ermeni kronikleri, bu bağlamda Baydu'nun 1295 yılı içindeki kısa süren saltanatında Gazan'la olan anlaşmazlığına değinmektedir. Hetum Patmiç'e göre Geyhatu'nun ölümünden sonra tahta çıkan Baydu, "İsa'ya inanan ve adil bir kimse" idi. Hıristiyanları da çok seven bir kişiydi. Çok sayıda Hıristiyan kilisesi inşa etmiş ve İslamiyet konusundaki vaazları yasaklamıştı. Ancak Ermeni yazar, bu dönemde devlet ricali içinde İslam'ı kabul edenlerin sayısında bir artış olduğu için Baydu'ya karşı bir muhalefetin ortaya çıktığını ve İslam yanlısı kişilerin Gazan'ın safında birleştiğini ifade ederek iki taraf arasındaki anlaşmazlığın bundan kaynaklandığını kaydetmektedir. Nitekim Gazan, bu destek sayesinde Baydu'yu bertaraf ederek İlhanlı tahtının sahibi olmayı başarabilmiştir (Hetum Patmiç, 1842, ss. 59-60). Fakat Ermeni tarihçi her ne kadar bu dönemde İslamlaşmanın başladığına ilişkin doğru bilgiler verse de Baydu'nun Hıristiyan olmasıyla ilgili raporu, Süryani keşiş Bar Hebraeus'un kayıtlarıyla kısmen çelişmektedir. Süryani keşiş, bu konuda şunları söylüyor:

Bu çağda gerek asilzâde sınıfı, gerek halk, tamamen Müslümanlığı kabul etmiş, sünnet olmuş ve abdest almayı, namaz kılmayı ve diğer Müslüman adetlerini öğrenmiş bulunuyorlardı. Bu sebeple onları memnun etmek için, Baydu şahsen Müslümanlığı kabul etti, yani Müslüman oldu ve bu hareketi bütün Moğol asilleri tarafından büyük sevinçle karşılandı. Bununla beraber, Hıristiyanlarla arasında sıkı münasebette bir değişme olmadı ve hükümetin idaresinde onlardan başkasına itimat etmeye katıyen rıza göstermedi. İşte bu sebepten dolayı iki engelle karşılaşmaya başladı. Hıristiyanlara 'Ben Hıristiyanım' der ve boynuna bir haç asardı. Müslümanlara da Müslüman olduğunu ispat ederdi; fakat abdest ve oruçları hiçbir zaman öğrenmiş değildi. Müslüman dininin ileri gelenleri kendi yanında buldukları zaman, Baydu oğlunu onlarla birlikte namaz kılmaya gönderir, bu suretle onları teskin eder ve öfkelerini yatıştırırdı. Fakat Hıristiyanlara mütemayil olduğu ve onlara itimat ettiği Araplardan gizli kalmazdı. O, takriben beş aylık bir zaman için, hükümetini bu iki zıt siyasetle iade etmiştir (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, s. 655).

Süryani keşişin bu raporundan Baydu'nun her iki dinin temsilcilerine karşı ikircikli bir yaklaşım gösterdiği anlaşılıyor. Açıkçası bu, Moğol diplomasisinin bilinen yöntemlerinden biriydi. Çünkü Rubruck, Möngke'yi ziyaret ettiği zaman hemen hemen benzer tasvirlerde bulunmuş ve farklı dinleri kastederek "Daha sonra öğreneceğiniz gibi [Han] bunların hiçbirisine inanmadığı için yalan söylüyordu" ifadesiyle bu hususa değinmiştir (Rubruck, 1990, s. 187). Benzer şekilde Hülegü ve ardılları, Papalık ile yaptıkları görüşmelerde Memlük güçlerine karşı koymak adına onlardan askerî destek kazanmak için vaftiz olup

Hıristiyanlığı kabul edeceklerini söyleyerek aynı tutumu benimsemişlerdi. İlhanlı hanları, böylesi bir ikircikli tutum içinde olmakla hâkimiyetleri altında bulunan çeşitli dinlere mensup grupların desteğini her zaman için kazanmayı amaçlamışlardır. Bu nedenle Hetum Patmiç'teki kayıtların Bar Hebraeus'a göre kısmen farklı olması, Baydu'nun Hıristiyanlara karşı gösterdiği yakınlıkla ilişkilidir. Nitekim Süryani keşişin ilerleyen satırlarında Kilikya Ermeni kralı II. Hetum'un Hıristiyan dostu olup diğer dinlere göre bu dine daha yakın olduğunu duyunca Baydu'yu ziyaret etmek ve ona hürmetlerini sunmak üzere yola çıktığı yazılıdır (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, ss. 655-656). Bu kayıtlar yine de Hetum Patmiç'in kroniğinde İlhanlı devleti içinde İslam yanlısı olanların güçlendiği yönündeki bilgilerin doğruluğunu kanıtlamaktadır. Ermeni tarihçi Orbelyan ise bu konuda daha gerçekçi bir anlatı sunar. Her ne kadar bu dönemde İslam yanlılarının devlet kademesinde nüfuz elde ettiğini söylese de Baydu ile Gazan arasındaki çekişmenin gerçek nedenleri üzerinde durur. Ermeni yazara göre anlaşmazlığın temel nedeni olarak Gazan'ın, babası Argun'un tahtı için hak iddiasında bulunması gösterilmiştir. Bu yüzden Gazan, “*Karaunas*” (*Քարաւնաւ*/*Ğaravunas)³ adlı birlikleri Baydu'yu ortadan kaldırması için onun üzerine göndermiştir (Stepannos Orbelean, 1859, s. 218). Nitekim Ermeni yazarın bu ihtilafın gerçek nedeni olarak ileri sürdüğü gerekçeyi döneme ilişkin bilgi veren diğer kronikler de onaylamaktadır⁴.

Gazan, Baydu'yu bertaraf edip İlhanlı tahtına çıkınca Hıristiyanlara karşı bir baskı uygulamadı. Ancak onun halasının koyu bir Müslüman olan eşi Nevruz, Hıristiyanlara karşı tedhiş hareketi içinde bulunarak birçok kiliseyi yıkmıştır (Sebastatsu, 1956, s. 150; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, ss. 656-657). Ermeni tarihçi Orbelyan'a göre kadın ve çocukların tutsak edildiği bu tedhiş hareketinden dolayı Bağdat, Musul, Hemyan, Tebriz, Anadolu ve El-

³ Dobos'a göre Moğol unsuru, 14. yüzyılın ikinci yarısında tamamen ortadan kalkmış ve Moğol boyları, Türk nüfusu içinde özümlemişti. Ne Celayirler ne de Barlaslar artık Moğol sayılıyordu. Yakubovski'nin değindiği gibi İli Nehri boyundaki Moğol boylarının Çağataylıları Moğol görmemesi, onlara “*karışık*” anlamına gelen “*Karaunas*” adının verildiğini göstermektedir. Resetov, “*Karaunas*” sözcüğünü “*Kurama*” halkının adı olan “*Kuramas*” ile ilişkilendirir (Dobos, 1973, s. 166).

⁴ Reşidüddin, Baydu'nun tahta çıkmasına ilişkin anlatısında şehzade Gazan'ın uzak bir mesafede bulunması nedeniyle *ulusta* fitne ve *bulgak* (karmaşa) patlak verdiğini, bu nedenle de *aka-ini* ve emirlerin desteğiyle Baydu'nun tahta çıkarıldığını kaydetmektedir. Metnin devamında Gazan, bunu kabul etmediği takdirde anlaşmazlık yaşanacağı belirtilmiştir. Ancak Gazan, buna karşı çıkmış ve tahta sahip olmak için Baydu'nun üzerine yürümüştür (Rashudiddin Fazlullah, 1999, C. III, s. 614). Bar Hebraeus da Reşidüddin'in kayıtlarını onaylayarak Baydu'nun tahta çıkarılmasının yasaya aykırı olduğunu ve iki tarafın arasında patlak veren anlaşmazlığın tahtta hak sahibi olma iddiasından kaynaklandığını ifade eder (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, s. 651).

Cezire'deki Hıristiyanlar, oldukça can ve mal kaybına uğramışlardır (Stepannos Orbelean, 1859, ss. 220-221; Howorth, 1888, C. III, s. 397). Hıristiyanlara yönelik bu saldırılar, Ermeni kralı II. Hetum'un Gazan'la yaptığı görüşme sonucunda durdurulmuştur (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, s. 656). Kral II. Hetum'un saldırıların durması konusundaki girişimlerini Ermeni kaynakları onaylamaktadır. Orbelyan'ın kayıtlarından Gazan'ın Ermeni kralıyla yaptığı görüşmede Nevruz'un kendi talimatlarının dışında hareket ettiğini ve bu saldırıların kralın ricası sayesinde son bulduğunu öğreniyoruz (Stepannos Orbelean, 1859, s. 222; Mikaelyan, 1952, ss. 427-428). Fakat bu olayların Ermeni kroniklerinden anlaşıldığına göre Hıristiyanların Gazan'a karşı olan bağlılığını zayıflatmadığı görülüyor. 14. yüzyıla tarihli Ermenice bir kolofon, Gazan'ın ölümü hakkındaki şu tasvirleriyle bunu kanıtlamaktadır:

Bu yılda (1304) hükümdar Ğazan bu hayattan ayrıldı ve doğunun tüm halkları, özellikle de acı çeken Hıristiyan uluslarımız arasında büyük bir keder hissedildi. Hatırası mübarek olsun ve aziz krallarla birlikte tahta otursun. Çünkü onun devrinde tıpkı Tanrı'nın cennetinde olduğu gibi barış vardı ve her yerde tüm vergiler kaldırılmıştı. Rab Tanrı ona Mezmur yazarının dediği üzere 'bir kralın adaletini' verdi. Zira o, adil kral Arğun'un oğluydu ve 'kralın gücü adaleti sever.' (Haçikyan, 1950, s. 24; Sanjian, 1969, s. 48).

Ermenice kronikteki bu ifadelerden Hıristiyan ulusların Gazan'ın ölümüyle büyük bir üzüntüye kapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Gazan her ne kadar İslam'ı kabul etse de egemenliği altında bulunan Hıristiyan unsurlara Memlük saldırılarını durdurmak için gereksinim duymaktaydı. Bu nedenle Hıristiyan tebaayı kendisine yakın tutmak istemişti. 1299 yılının Aralık ayında Şam'ın kısa bir süreliğine Memlüklerden İlhanlılara geçmesinde Ermenilerin İlhan'ın destekçileri olması, bunu kanıtlamaktadır (Nerses Palientsi, 1956, ss. 183-186).

Gazan'ın ölümünden sonra 1304'te onun yerine tahta çıkan Olcaytu'nun ilk yıllarında Hıristiyanlara karşı olan bu yakınlık, devam etti. *Kıbrıslı Epipani'nin Yazıları* adlı 14. yüzyıla tarihli Ermenice kolofondaki şu ifadeler, bu konuda iyi bir örnek teşkil etmektedir:

Bu yıl Ermeni ulusumuzun koruyucusu olan hayırsever ve adil Ğazan Ğan, Hıristiyanlar arasında büyük bir üzüntüye neden olarak bu hayattan ayrıldı. İmparatorluk tahtına Harpandavğıl⁵ olarak adlandırılan kardeşi geçti; o da herkese karşı iyi niyet gösterir (Haçikyan, 1950, s. 26; Sanjian, 1969, s. 49).

⁵ Ermenice kolofonda Olcaytu'nun adı görüldüğü üzere "*Harbende*" formunda kaydedilmiştir. Harbende sözcüğü Farsçada "*Katır süren*", Olcaytu adı ise Moğolcada "*Şanslı*" veya "*Kutlu*" anlamlarına gelmektedir. Ancak İlhan'ın adı olan Harbende daha sonra Farsçada "*Tanrının kölesi*" anlamına gelen "*Huda Bende*" olarak değiştirilmiştir. İlhan'ın tam adı Gıyaseddin Muhammed Huda Bende Olcaytu Sultan idi (Boyle, 1968, s. 398).

Ne var ki bir süre sonra tüm Cengizli sahasında olduğu gibi İlhanlıların da Hıristiyan unsurlara karşı olan daha önceki koruyucu tavırlarının yerini düşmanlığa bıraktığını görüyoruz. Bu tutumun düşmanca bir nitelik kazanması, 14. yüzyıl İran ve Anadolu'sundaki dinsel dönüşümlerle yakından ilişkiliydi. Özellikle Moğol istilasının ardından Yakın Doğu İslam ülkelerinde Heterodoks zümrelerin sayısında ve etkisinde önemli derecede bir artış olmuştu. İlhanlılara “iP” statüsüyle bağlı olan Anadolu'da bunun etkisi, kendisini bir hayli göstermişti. Olcaytu döneminde İlhanlı sarayında ve emirler arasında büyük bir mevki kazanan Türkmen Babaları'nın tesiri oldukça yüksekti. Onların koruması altında Anadolu'ya gelerek nüfus üzerinde dinsel açıdan etki elde etmişlerdi. Daha çok köylerde ve uç beylerinin yanında örgütleniyorlardı. Bunda bilhassa Kalenderîye, Yesevîye ve Haydarîye gibi zümrelerin öne çıktığı anlaşılıyor. Onların etkinlikleri, Anadolu'da özellikle de Doğu Roma uçlarında gaza ve cihat geleneğinin canlanmasına sebebiyet vermiştir (Köprülü, 1959, ss. 100-101). Bununla bağlantılı olarak İlhanlar, kendi idareleri altındaki Hıristiyanlara karşı aynı geleneği uygulamıştır. Örneğin Olcaytu döneminde koyu bir Müslüman olan Bulargu, Kilikya Ermeni kralı IV. Levon'un toprakları olan Sis ve Ayas şehirlerini kendisine kışlak yapmış ve ardından Halife Memun'un kızı Ayşe'ye ait olan kümbetin Ermenilerce domuz pislikleriyle kirletilmiş olduğunu gördüğü zaman Kilikya Ermeni Krallığı'na saldırmıştır (El-Kâşânî, 1992, ss. 115-118). İlhanlılardaki İslamî hassasiyetin bir hayli öne çıktığını anladığımız bu dönemde Ermeni kroniklerindeki tasvirlerin daha önceki devirlerden farklı olarak nefret içeren bir mahiyet kazandığını anlıyoruz. Bulargu'nun söz konusu etkinliğine ilişkin olarak 1307 yılına tarihli Ermenice bir kolofondaki kayıtlardan bu yoruma ulaşmak mümkündür:

Ermeni Devrinin 756 (1307) yılının 17 Kasımında, Ermeni Büyük Baron Hetum ve yeğeni yani Baron Toros'un oğlu olan en yakışıklı ve en kibar genç Levon, menfur Pelarğoy tarafından Anarزاب'ın eteklerinde öldürüldü ve bu olay Ermeni ulusu arasında büyük bir yasa neden oldu. Bu nedenle hepimize, Ermeni ulusumuz için şehit edilen Ermenilerden yukarıda bahsedilen Baron Hetum'u ve dindar Kral Levon'u yürekten anmanız için yalvarıyoruz ki böylece sonsuza dek kutsal olan Mesih'in Tanrısı onları sağına oturtsun, amin! (Haçikyan, 1950, s. 55; Sanjian, 1969, s. 54).

Bu olayın ardından Hıristiyanlara yönelik bir sonraki saldırı 1321'de İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş tarafından gerçekleştirildi. Timurtaş hem kendi otoritesini tesis etmeyi istediği ve hem de Bulargu gibi aynı dinsel hassasiyete sahip olduğu için Ermenilere taarruz etmiştir. Öyle ki Orta Çağ Ermeni yazınının en önemli türlerinden biri olan *Karin Episkoposu Grigor'un Şehitliği* adındaki hagiografik⁶ eserde bu hadise, şu sözlerle akis bulmuştur:

⁶ Ermeni hagiografisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Cowe, 2016, ss. 299-322).

Ermeni takvimine göre 770 (1321) yılında, belli bir kötülük yani Yerkatakar (Demir Taş) anlamına gelen Damur Taş adında bir kâfir, Rum yurduna vardığında, Mısırlılar ve Araklılılar gibi iki kâfir halk arasında, sıcak bir rüzgârın estiği sıkışık ve dar bir arazide zeytin dalı gibi bakır kalmış Ermeni ülkesi olan Kilikya'nın büyük talihsizlikler yaşadığı görülmüştü. Böylece aslan gibi kükreyen, Ermeni kralının husumetiyle hareket eden bu kâfir Yerkatakar, küstahça ülkeye baskın yapmayı düşündü. Ermeni kralını ele geçirmek ve ülkeyi yağmalamak için bir ordu topladı, süvarileri donattı ve sahte teminatlarla elçiler gönderdi. Ancak bu sinsi adamın kötü niyetini öğrendikten sonra onlar (Ermeniler) ona itaat etmediler ve prenslerin her biri kendi hisar ve kalesinde, mağaralarda ve diğer zapt edilemez yerlere çekilip hazırlandılar. Bu hain Yerkatakar, büyük bir piyade ve süvari birliğiyle Ermeni ülkesini işgal etti; bunlar ülkeyi büyük ölçüde harap ettiler, muhteşem Eçmiadzin Kilisesi'ni ateşe verdiler ve bununla birlikte şehrin yarısını ve ülkenin hasadını ateşe verdiler, sayısız insanı öldürüp birçok kişiyi de esir aldılar. Oradan Kapadokya'daki Kesaria'ya gittiler ve Serah Haçı'nı ele geçirerek saf altından olduğu için onu parçalayıp yağmaladılar. Birçok Rum Hıristiyan rahibini şehit ettiler. Rab İsa'nın onlar adına adaletle cezalandıracağı Rum mezhebine mensup birçok Hıristiyan rahibi de şehit ettiler (Manandean ve Açarean, 1903, ss. 122-123; Ter-Davtyan, 1994, ss. 361-362; Bayarsaikhan, 2021, ss. 380-381).

Aynı metinden çok daha dikkat çekici bir biçimde İlhânlılardaki dinsel dönüşüm, şu ifadelerle kayda geçirilmiştir:

Ve İsmailîlerin (Müslümanların) inancını kabul etmiş olan bu okçular ulusu, peygamberlerinin sünnetine uyarak sünnet olmayı kabul etmiştir. Ona (Muhammed) bağlılıkla, Hıristiyan kiliselerine karşı birçok zulüm yaptılar ve Tanrı'nın hizmetkârlarını Tanrı'nın kutsal kiliselerinden kovmaya çalıştılar. Onlar, birçok yerde kiliseleri yağmaladılar ve yıktılar. Ancak Rab İsa, (Kutsal) Ruh'un gücüyle bunu engelledi ve (daha sonra) kâfirleri bastırdı. Hıristiyanları acımasız işkence ve zulümlere tabi tuttular, onları Hıristiyan inancından, yani Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'a olan inançlarından vazgeçmeye zorladılar. Ama yine Hıristiyanları vergilendirerek geri çekildiler ve - ya Mesih'ten vazgeçmeyi ya da Dahekan⁷ talep ederek her kişiden yıllık yedi veya sekiz Dahekan aldılar. Bu vergiye haraç adını veriyorlardı. Ancak imanlarında sağlam ve cesur olanlar, bu sahte sapkınlığa dönmektense Dahekanlarla her yıl ödeme yapmayı kabul ettiler. Ve halkımız, diğer Hıristiyanlar gibi, bu ağır vergi yükünü üstlenip, mallarını vermeyi tercih etti ve ancak her yıl haraç vermek için mallarını satmak zorunda kaldılar. Bu vergi, 12 yaşındaki çocuklardan alınmaya başlandı. Birçoğu vergi nedeniyle yabancı bir ülkeye gitmek

⁷ Ermeniler, Orta Çağ'da gümüş ya da altın para birimlerine "Dahekan" veya "Bizant" adını vermektedir. Dahekan'ın Arapların para birimi olan Dinara denk olduğu düşünülmektedir (Langlois, 1855, s. 10).

zorunda kaldı. Hıristiyanlar tüm bu zorluklara rağmen Rabbimiz İsa Mesih'e olan inançlarından da asla vazgeçemediler (Manandean ve Açırean, 1903, ss. 121-122; Ter-Davtyan, 1994, s. 361; Bayarsaikhan, 2021, ss. 379-380).

Sonuç olarak Ermeni kaynakları, İlhanlıların egemenliği altındaki Hıristiyan ulusların tarihsel süreç içindeki konumunu ve bununla bağlantılı olarak İlhanlıların İslam'ı kabul sürecinde Hıristiyan tebaaya karşı olan tutumunu tarihî olayların akışına uygun bir biçimde resmediyor. İlhanlıların İslam'ı kabulüyle birlikte Hıristiyan uluslara karşı İslam hukukunun uygulamalarını tatbik ettikleri anlaşılıyor. Bu dinsel değişimin Hıristiyan tebaa ile İlhanlılar arasındaki politik ilişkileri de olumsuz anlamda derinden etkilediği ve bir zamanlar geleneksel Cengiz yasalarının hükmü altında bulunan Hıristiyan unsurların İlhanlılardaki bu dinsel değişimden rahatsız olduğu görülüyor. Diğer yandan bu durum, İlhanlıların merkezî Moğol kağanlığıyla olan ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemiş ve zamanla İlhanlıların siyasal, ekonomik ve sosyal yapısında doğal olarak bazı değişiklikleri beraberinde getirmiştir.

Kaynakça

- Allsen, T. T. (1987). *Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Amitai-Preiss, R. (1999). Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42 (1999), 27-46.
- Babinger, F. ve Köprülü, F. (1996). *Anadolu'da İslamiyet* (Ragıp Hulusi Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Bayarsaikhan, D. (2021). Armenian Hagiography on the Ilkhans. T. May, D. Bayarsaikhan ve C. P. Atwood (Ed.), *New Approaches to Ilkhanid History* içinde (ss. 373-384). Leiden-Boston: Brill.
- Boyle, J. A. (1968). Dynastic and Political History of the Il-Khāns. J. A. Boyle (Ed.), *Cambridge History of Iran* içinde (C. 5, ss. 343-421). Cambridge: Cambridge at the University Press.
- Cowe, S. P. (2016). Armenian Hagiography. S. Efthymiadis (Ed.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography I* içinde (ss. 299-322). New York: Routledge.
- Dashdondog, B. (2011). *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*. Leiden Boston: Brill.
- Dobos, É. (1973). A Qıpcaq-Uzbek Tale from Qarabau. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 27(2), 163-189.
- Doygun, M. (2022). *Moğollarda Ceza ve İşkence (Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar)*. Ankara: Nobel Yayınları.

- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî (2011). *Târîhu Muhtasari'd Düvel* (Ş. Yaltkaya, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El-Kâşânî. (1992). *Tarih-i Olcaytu* (D. Örs, Çev) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). (1987). *Abû'l-Farac Tarihi II* (Ö. R. Doğrul, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Haçikyan, E. S. (1950). *JR Dari Hayeren Dzeragreri Hişatakaranner*. Yerevan: Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Hetum Patmiç (1842). *Hetum Patmiç Tatarats*. Venetik.
- Hetum Patmiç (1956). Hetum Patmiçi Jamanakagrutyunı. *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. II* (V. A. Hakobyan, Ed.) içinde (ss. 33-93). Yerevan: Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Howorth, H. H. (1888). *History of the Mongols from the 9th to 19th Century III*. London: Longmans, Green, And Co., Published.
- Ibn al-Furât (2020). *Baybars' Successors* (D. Cook, Çev.). New York: Routledge.
- Kirakos Gandzaketsi. (1982). *Hayots Patmutyun*. Yerevan: Sovetakan Groğ Hratarakçutyun.
- Köprülü, F. (1959). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Langlois, V. (1855). *Numismatique de l'Arménie au moyen age*. Paris: Chez M. Camille Rollin.
- Latham-Sprinkle, J. (2022). The Mongol Conquest of Caucasia. *The Mongol World* (T. May and M. Hope, Ed.) içinde (ss. 213-226). New York: Routledge.
- Luisetto, F. (1998). *Arméniens & autres chrétiens d'Orient sous la domination mongole*. Paris: Geuthner.
- Manandean, Y. ve Açaean, Y. (1903). *Hayots Nor Vkaneri (1155-1843)*. Vağarşapat: Tparan Mayr Atoroy S. Eçmiatzni.
- Mikaelyan, G.G. (1952). *İstoriya Kilikiskogo armyanskogo gasudarstva*. Erevan: Akademia Nauk Armyanskoi SSR İnstitut İstorii.
- Nerses Palientsi. (1956). Nerses Palientsi Jamanakagrakan Hatvatznerı. V. A. Hakobyan (Ed.), *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. II* içinde (ss. 173-194). Yerevan: Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Ocak, A. Y. (1992). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rashiduddin Fazlullah (1999). *Jami'u't-tawarikh III* (W.M. Thackston, Çev.). Harvard: Harvard University Press.
- Rubruck. (1990). *The Mission of Friar Wlliam of Rubruck* (P. Jackson, Çev.). London: The Hakluyt Society.
- Sanjian, A. K. (1969). *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480). A Source for Middle Eastern History*. Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press.

- Sebastatsu. (1956). Ananun Sebastatsu Taregrutyuni. V. A. Hakobyan (Ed.), *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. II* içinde (ss. 115-151). Yerevan: Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Spuler, B. (1969). *The Muslim World a Historical Survey. The Mongol Period II* (F.R.C. Bagley, Çev.). Leiden: E.J. Brill.
- Stepannos Episkopos. (1951). Stepannos Episkoposi Taregrutyuni. V. A. Hakobyan (Ed.), *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. I* içinde (ss. 32-64). Yerevan: Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Stepannos Orbelean. (1859). *Patmutivn Nahangin Sisakan*. Paris.
- Ter-Davtyan, K.S. (1994). *Armyanskie jitiya i muçeniçestva V-VVII vv*. Erevan: Nairi.
- Uyar, M. (2012). İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfleri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri. *Belleten*, 76, 7-30.
- Vardan Patmiç. (1870). *Patmutivn Tatarats*. Yerusagem.
- Wassaf. (1856). *Geschichte Wassaf's* (J. H. Purgstall, Çev.). Wien: Akademie Der Wissenschaften.

